

2 KRONIKA 69

2021

69
2021

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2021, letnik 69, številka 2

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana),
dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

6. junija 2021

Naslednja številka izide/ Next issue:

oktober/ October 2021

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

320 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Marija Auersperg Attems: Niša z visečim cvetličnim loncem in sadeži,
1849, zasebna last (© Christie's London)/ Maria Auersperg Attems: A niche with a hanging flower pot and
fruit, 1849, private collection (© Christie's London)

Na zadnji strani/ Back cover: Dominik Francišek Kalin von Marienberg: Rodovnik rodbine Porcia, 1677,
Landesmuseum für Kärnten (foto: K. Allesch)/ Dominic Franz Kalin von Marienberg: Family tree of the
House of Porcia, 1677 Landesmuseum für Kärnten (Photo: K. Allesch)

KAZALO

Razprave

Julijana Visočnik, Gojko Tica, Bernarda Županek:	Rimski sod z napisom s Cimpermanove ulice v Ljubljani.....	201
Martin Bele:	Limbuš in Limbuški med 12. in 14. stoletjem	215
Boris Golec:	Poslednja volja začetnika rodu kranjskih Valvasorjev. Oporoka polihistorjevega deda Hieronima iz leta 1602	229
Polona Vidmar:	Rodovnik Auerspergov s Turjaka ter rodovniki genealoga in historiografa Dominika Frančiška Kalina von Marienberga za dvorno plemstvo	239
Miha Šimac:	»Svetnik ljubljanskega kongresa«. Paberki o abbéju Inglesiju (pribl. 1795–1825)	267
Marija Terpin Mlinar, Miha Kosmač:	Razvoj in organizacija protipožarnega varstva na Idrijskem pred letom 1890.....	281
Metoda Kemperl:	Arhitekt Janez Pečnik (Hans Petschnig) in njegovo delo za lavantinsko škofijo.....	295
Ludvik Mihelič:	Baltazar Bartol – duhovnik, nabožni pisatelj in homeopat.....	319
Luka Cerar:	»Čez noč je postal Gassner Anglež, Glanzmann pa švicarski Italijan.« Sekvestracija Bombažne predilnice in tkalnice v Trziču leta 1919	329
Klemen Kocjančič:	Bled v času nemške okupacije med drugo svetovno vojno (1941–1945).....	341
Tina Košak:	Slike iz plemiških zbirk na Slovenskem na mednarodnem umetnostnem trgu: nekaj novih primerov	353

Po razstavah

Spletna razstava Preobrazbe mesta. Slovenska Bistrica med 18. stoletjem in letom 2020 – njeni ljudje in podobe trgov, ulic in stavb (<i>Simona Kostanjšek Brglez</i>)	373
---	-----

Jubilej

Univerzitetni profesor dr. Franc Rozman skozi oči študenta ob njegovi 80-letnici (<i>Tomaž Ivešič</i>)	381
Akademik Peter Štih – <i>sexagenarius</i> (<i>Marko Štubec</i>)	383

Ocene in poročila

Frederic Chapin Lane: Benetke. Pomorska republika (<i>Ignacij Voje</i>)	385
Mojca Šorn: Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med Veliko vojno (<i>Ignacij Voje</i>)	388
Nadja Terčon: Sava & Jolanda. Prvi slovenski in jugoslovanski pomorščakinji. Ženske in morje ter vstop Slovenk v moški svet pomorskega poklica (<i>Ljudmila Bezlaj Krevel</i>)	390
Hanns Christoph Herberstein: So war's. Erinnerungen aus meinem ziemlich bewegten Leben (<i>Matjaž Grahornik</i>)	392
Sodraških 800. Monografija ob 800-letnici prve pisne omembe Sodražice (<i>Bogdan Kolar</i>)	395

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 622.82(497.451Idrija)"14/18"

Prejeto: 2. 2. 2021

Marija Terpin Mlinar

višja kustosinja, Mestni muzej Idrija, Prelovčeva 9, SI-5280 Idrija
E-pošta: marija.terpin@muzej-idrija-cerkno.si

Miha Kosmač

dr., kustos, Mestni muzej Idrija, Prelovčeva 9, SI-5280 Idrija
E-pošta: miha.kosmac@muzej-idrija-cerkno.si

Razvoj in organizacija protipožarnega varstva na Idrijskem pred letom 1890

IZVLEČEK

Članek na podlagi analize različnega gradiva ter primerjalne metode predstavlja osnovni zgodovinski pregled organizacije varstva in oblike zaščite pred požari na Idrijskem od začetka delovanja rudnika živega srebra konec 15. stoletja do ustanovitve Prostovoljnega gasilskega društva Idrija leta 1890. Razvoj naselja je bil neločljivo povezan z delovanjem rudnika, z njim pa so verjetno tesno povezani tudi začetki in organizacija protipožarnega varstva na Idrijskem. Članek skuša odgovoriti na vprašanje, kdo je bil odgovoren za varovanje pred požari ter kako so se Idrijčani v preteklosti skušali zaščititi pred ognjem. V zadnjem delu prispevka je seznam dokumentiranih rudniških jamskih požarov od 16. do konca 19. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Protipožarno varstvo, Idrija, jamski požari, rudniški požari, obeležja umrlim v požarih, gasilstvo

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT AND ORGANIZATION OF FIRE PROTECTION IN IDRIJA BEFORE 1890

Based on the analysis of various materials performed with the use of comparative method, the article presents a historical outline of the organization of fire safety and the form of fire protection in Idrija from the time when the mercury mine commenced its operations at the end of the fifteenth century to the founding of the Idrija Volunteer Fire Association in 1890. The town's development was inextricably linked to the mine's operations, as were probably also the beginnings and organization of fire safety in Idrija. The article aims to determine who was responsible for ensuring fire safety and in what ways the inhabitants of Idrija tried to protect themselves from fire in the past. In its final section, the article contains a list of documented mine pit fires from the sixteenth century to the end of the nineteenth century.

KEY WORDS

fire protection, Idrija, pit fires, mine fires, memorials to fire victims, firefighting

Uvod

»Sleherni človek je dolžan ogenj oznaniti, kakor bitru nevarnost, naj bo kakršna koli, zamerka.«¹

V preteklosti so požari zaradi načina gradnje hiš, ki so vključevale pretežno les in slamo ter so bile postavljene tesno skupaj, takratne vojne taktike požiganja mest nasprotnikov, neprevidnosti in pomanjkljive tehnike gašenja terjali visok davek. Pogorela so številna srednjeveška mesta. Med najbolj znanimi je požar v Londonu leta 1666, ubežala pa mu niso niti nekatera slovenska mesta. Tako je Ljubljana v letih od 1371 do 1600 pogorela sedemkrat, Brežice po kmečkem uporuh leta 1515, Škofja Loka v letih 1660 in 1698 ter Celje leta 1798.²

Ni presenetljivo, da je razvoj številnih meščanskih naselij na Slovenskem povezan z lego ob reki. Ob Idriji se je po odkritju živega srebra konec 15. stoletja sočasno z razvojem rudnika začelo razvijati tudi naselje – Idrija. Status Idrije je bil nekoliko poseben, saj je bila leta 1607 izdvojena iz Tolminskega gospostva, ki je bilo pod vodstvom rudniške uprave upravno-politično podrejeno neposredno organom dvorne komore. V 17. stoletju je bila Idrija še trg, a že v drugi polovici 18. stoletja je postala drugo največje mesto na Kranjskem in bila brez sprejetega formalnega akta imenovana za rudarsko mesto (nem. *Bergstadt*). V začetku 19. stoletja je imela več kot 4.000 prebivalcev, leta 1890 pa je štela že 435 hiš in skoraj 5.000 prebivalcev.³ Obenem velja izpostaviti nekatere posebnosti rudarstva kot gospodarske panoge. Predvsem zaradi njegove specifičnosti, zlasti nevarnega in tehnično zahtevnega dela pod zemljo, sta se namreč izoblikovala posebno rudarsko pravo in sodstvo. Stari avstrijski rudarski red, kodificiran sredi 16. stoletja, je med drugim določal, da so rude v svojih ležiščih znotraj državnih meja državno premoženje in da je le vladarju pridržana pravica iskati in kopati te rude. Ta najvišja oziroma izključna pravica se je imenovala regal. Za Idrijo je bil pomemben zlasti Karlov rudarski red za Idrijo, izdan 6. aprila 1580.⁴

Ogenj ali, bolje rečeno, nadzorovani ogenj je bil vse od konca 15. stoletja tesno povezan z rudniško dejavnostjo. Postopek žganja živosrebrove rude je bil stoletja izjemno pomemben del rudniške dejavnosti. Skozi čas se je nenehno izpopolnjeval, da bi omogo-

čil maksimalni izkoristek živega srebra in posledično večje prihodke. Zanimivo je, da je enako ali celo večjo nevarnost kot ogenj za idrijski rudnik pomenila voda, ki je nenehno vdiral v rudniško jamo⁵ in jo poplavljal.⁶

V prispevku skušamo odgovoriti na vprašanja, kako je potekal razvoj protipožarnega varstva na Idrijskem pred ustanovitvijo Prostovoljnega gasilskega društva Idrija leta 1890, kako daleč v preteklost lahko sledimo organizirani zaščiti pred požari na Idrijskem, kdo je bil odgovoren za varovanje pred požari ter kako in s kakšno opremo so se Idrijčani nekoč skušali zaščititi pred ognjem. V zadnjem delu smo oblikovali seznam dokumentiranih rudniških jamskih požarov od 16. do konca 19. stoletja.

Protipožarno varstvo na Idrijskem pred letom 1890

Vprašanju razvoja protipožarne službe na Idrijskem v preteklosti niso posvečali veliko pozornosti, zato so viri precej pomanjkljivi. Tudi zgodovinopisje se tej temi doslej ni posvečalo. V obstoječi literaturi in trenutno dostopnih virih zasledimo le malo podatkov o protipožarni zaščiti, običajno skritih med redke obrobne opombe. Zaradi slabo dokumentiranih virov lahko o nekaterih vidikih organiziranosti protipožarnega varstva v Idriji sklepamo zgolj posredno. Mesto nikoli ni doživelo tako uničujočega požara, ki bi ostal zapisan v mestni kroniki. Takšnemu požaru se je uspelo izogniti tudi rudniku, zato pri starejših piscih vprašanje požarnega varstva ni posebej izpostavljeno. Opise požarov tako zaman iščemo pri Janezu Vajkardu Valvasorju (1689), Giovanniju Antoniju Scopoliju (1761) in Baltazarju Hacquetu (1781), ki sicer veljajo za avtorje temeljnih del o začetkih rudarjenja v Idriji.⁷ Največ pozornosti sta bila deležna največja rudniška požara iz prve polovice 19. stoletja (1803, 1846), a tudi pri idrijskih kronistih iz 19. in prve polovice 20. stoletja, Carlu Johannu Bernhardu Karstnu (1821), Petru Hitzingerju (1860) in Mihaelu Arku (1931), so požari omenjeni le v nekaj vrsticah.⁸

⁵ Rudniška jama je obsegala vsa podzemna rudarska dela: vertikalne jaške, horizontalne rove in poševne rove – vpadnike, ki so bili v idrijskem rudniku izkopani od površine do najglobljega dela rudnika (XV. obzorje oziroma do globine 369 m). Obzorje (označeno z rimskimi številkami) je sistem bolj ali manj horizontalnih rogov na približno isti nadmorski višini. Odkopno polje je bilo območje v rudnem telesu, kjer so odkopavali rudo. V okviru istega rudnega telesa je bilo lahko odprtih več odkopnih polj na različnih nivojih. Etaža ali odkopna etaža je nivo, na katerem so odkopavali rudo v posameznem odkopnem polju. Odkopavanje je potekalo v odkopih (Čar, O idrijski jami, str. 7–8).

⁶ Kavčič, Nesreče v idrijskem rudniku, str. 19.

⁷ Valvasor, *Die Ehre*; Scopoli, *De hydrargyro Idriensi*; Hacquet, *Oryctographia Carniolica*.

⁸ Karsten, *Metallurgische Reise*; Hitzinger, *Das Quecksilber-Bergwerk*; Arko, *Zgodovina Idrije*.

¹ Protipožarni red za Kranjsko, 1795.

² Tinniswood, *By Permission of Heaven*; Kušar, Vpliv požarov; Štukl, Dva požara; Goropevšek, Prostorska širitev.

³ Golec, Vode in rude, str. 204–205.

⁴ Omenjeni red je nastal po podržavljenju oziroma prehodu idrijskega rudnika v cesarsko last, ko stari redi za Idrijo niso več ustrezali. Imel je 60 členov. Določbe so se nanašale zlasti na odnos delavcev do dela in predstojnikov, skrb vladarja za obstoj rudnika ter upor rudarjev leta 1579. V veljavi je ostal do srede 19. stoletja, ko je bil izdan nov, Franc Jožefov oziroma Državni rudarski zakon, veljaven za vso Avstrijo (Šorn, Premogovniki, str. 5).

Pomen in vpliv rudnika živega srebra na življenjski vsakdan je zaradi tesne prepletenosti rudnika in mesta očiten. Zato moramo predhodnika organizirane gasilske službe v Idriji iskati pri rudniku, ki je imel pogosto opravka z različnimi požari in nesrečami tudi pod zemljo. Ohranjeni rudniški arhiv⁹ je s temi podatki zelo skop, kar daje slutiti, da rudniška uprava tem problemom ni posvečala posebne pozornosti.

Protipožarna služba je bila organizirana podobno kot drugod na Kranjskem. Ljudje so se od nekdaj bali ognja, zato so različne oblasti začele izdajati *požarne rede*. Ti so natančno določali postopke, tehnike in opremo v primeru požara. V 13. stoletju so na Dunaju izdali prvi gasilski požarni red, na Slovenskem pa je bil prvi izdan za Ljubljano leta 1676.¹⁰

Zagotavljanja protipožarne varnosti prav tako ne obravnava najstarejši pravilnik – *Karolinški rudarski red za Idrijo* (1580). Med 60 členi jih je več posvečenih skrbi za osebno varnost rudarjev zunaj jame in namernemu povzročanju škode v rudniku zaradi rudarskega neznanja ali kraje, nobeden pa ne predvideva ukrepov v primeru nesreče ali požara.¹¹

Duhovnik Mihael Arko je v začetku tridesetih let 20. stoletja pisal o številnih rudniških nesrečah in požarih, vendar nikoli ni omenjal gasilcev ali reševalne ekipe.¹² Tudi kronist Karel Bezeg je v *Doprinosih za zgodovino Idrije* dvajset let pozneje zabeležil samo naslednje podatke o gasilstvu: »Leta 1799 poroča rudnik na Dunaj, da poseduje že popolno gasilno orodje, katerega ima pripravljenega nekaj v gradu, drugega pa po šahtih in v vseh treh fabrikah.«¹³

Večina zasebnih stavb v Idriji v 18. stoletju je bila še lesenih. Izjema so bile nekatere pomembnejše rudniške stavbe: grad Gewerkenegg (1522–1533), stavba gostišča Pri črnem orlu (1752), Magazin (1770), rudniško gledališče (1770), cerkvena poslopja: cerkev sv. Trojice (pozidana 1631) in sv. Barbare (1686; zvonik dogradili 1740), ter redke hiše. Idrijske hiše so bile zidane večinoma samo do prvega nadstropja, nadalje pa vse do ostrejša lesene. Pokrite so bile z lesenimi jelovimi skodlami. Lesene konstrukcije hiš so bile ometane z malto in pobeljene z apnom, zato so navzven zbujale vtis, da so zidane.¹⁴

Vprašanje protipožarnega varstva je že v 16. stoletju zaposlovalo graditelje rudniškega gradu. Da bi se izognili požarni nevarnosti, ki bi lahko ogrozila delovanje rudnika, so policijske in požarnovarnostne predpise v Idriji že od nekdaj izvajali bolj dosledno kot v okolici in sploh na podeželju, za kar je poskrbela rudniška uprava. V *Navodilih*, ki so jih dvorne oblasti leta 1696 izdale rudniškemu upravitelju, pod

43. točko najdemo tudi podatek, da v rudarskih hišah nemajhno nevarnost pred ognjem povzroča neprimerna gradnja, ki ne vključuje obokanega ognjišča ali dimnika. Takšno početje ogroža obstoj celotnega rudnika, zato je treba vse lastnike hiš opozoriti, da morajo upoštevati začrtane smernice in do določenega datuma odpraviti pomanjkljivosti, sicer jim ob nespoštovanju pravil grozi odpust iz službe.¹⁵ Obokane kuhinje in dimniki, ki so gradnjo podražili, so bili obvezni že od konca 17. stoletja.¹⁶ Prva ohranjená pogodba z dimnikarjem v Idriji sega v leto 1743, kar je za slovenske razmere, zlasti za podeželje, zelo zgodaj.¹⁷ Požarni red za Kranjsko, ki je stopil v veljavo 19. februarja 1773, je predvideval, da mora biti les za kurjavo nekoliko odmaknjen od ognjišča. Dimniki morajo biti primerno široki, segati morajo vsaj tri čevlje (približno 1 m) nad streho.¹⁸

Pri gašenju so uporabljali podobno orodje in tehnike kot drugod na Kranjskem. Navodila za gašenje v protipožarnem redu, ki so ga za Štajersko sprejeli leta 1792, na Kranjskem pa je stopil v veljavo leta 1795, so poudarjala pomen preventive, obveščanja in ustrezne predpriprave. Nekateri trgi in mesta so v ta namen na novo organizirali delovanje nočne straže (te so po mestih in trgih delovale že pred koncem 18. stoletja), ki jo je skladno z določili moral zagotoviti župan. Nočno stražo bi lahko označili za predhodnico današnjih gasilcev, ki je bila zadolžena za hitro obveščanje pristojnih oblasti:

II. Kako se zna, aku je ogenj vun prišal, hitru zvejditi.

§. 36

»Kir pak vunder per vsi previdnosti dostikrat ogenj vun pride, za to je treba skerbeti, de se hitru na znanje da; Soldatam te policije, ali mejstnim inu trškim vahtarjem se more tedaj pod štrafengo zapovedati, de ponoči na ogenj dobro ahtengo dajo, inu kakor hitru eno nevarnost čutijo, hrup ali larmo naredo.

Kir ponočnih vahtarjev ni, se morejo posebni varhi za ogenj deržati, kateri to opraviu nase vzamejo, ponoči okoli gredo, ali, kir je perložnost za to, na enim turni prebivajo, čez celu mejstu ali trg vidiyo, inu vsaki četrtrič ure enu znamenje od sebe dajo, de čujejo.«¹⁹

Zavedali so se pomena hitrega odziva ter vnaprejšnje pripravljenosti, »de sleherni brez družiga povelja, vse popred sam od sebe vej, kaj on sturiti ima.«²⁰ S predpripravami so zagotovili zadostne količine vode in opreme, da je lahko vsak, ki je prišel, učinkovito pomagal. Zato so bili posebej imenovani komisarji

⁹ Arhiv rudnika živega srebra Idrija hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Idrija (SI ZAL IDR 55).

¹⁰ Božič, *Po poti*.

¹¹ Verbič, *Karolinški rudarski red*, str. 57–71.

¹² Arko, *Zgodovina Idrije*.

¹³ Bezeg, *Doprinosi*, m. 74, str. 2.

¹⁴ Baš, *Rudarska hiša v Idriji*; Šarf, *Rudarska hiša in oprema*.

¹⁵ AT OeStA, FHKA AHK HFIÖ, r. št. 141, 6. 12. 1696, Instruktion.

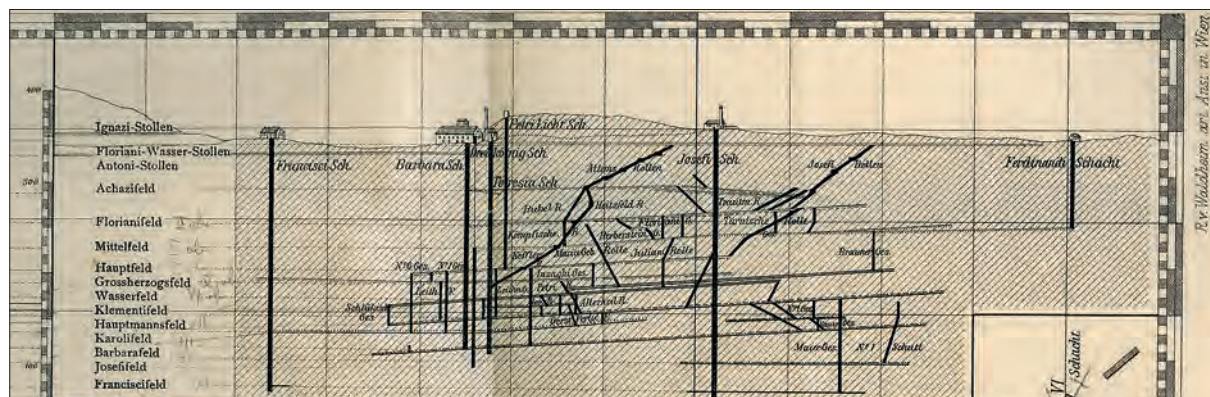
¹⁶ Šarf, *Rudarska hiša in oprema*, str. 10.

¹⁷ Baš, *Rudarska hiša v Idriji*, str. 41.

¹⁸ Protipožarni red za Kranjsko, 1773, str. 51–53.

¹⁹ Protipožarni red za Kranjsko, 1795, str. 37.

²⁰ Prav tam.

Prerez rudniške jame v Idriji leta 1880. Posebej je izpostavljeno Klementovo polje, kjer je prislo do največjih požarov v zgodovini rudnika (M. V. Lipold, Rudnik živega srebra v Idriji, 1881; prilagoditev: M. Terpin Mlinar in M. Kosmač, 2021).

za ogenj zadolženi za nenehno preverjanje stanja cistern po ulicah in hišah. Če ni bilo na voljo tekoče vode, potoka ali studenca, so si bili primorani pomagati z zbiranjem kapnice. V vasi so morali biti vselej na voljo konji, ki so lahko po potrebi prepeljali vodo in opremo na mesto požara. Vsem lastnikom so priporočali, naj si nabavijo dolgo lestev ter svetilko z držalom. Med osnovno opremo so sodile polstenc, usnjene ali slamnate vreče, krampi, motike, železne lopate in lesene škroplilnice. Glede na premoženje in velikost kraja so določili, ali so potrebovali škro-

pilnice na kolesih ali »tragah«, vozove za vodo, sode, lestve, usnjene vreče, laterne ipd.²¹

Jamski požari

Organiziranost gasilstva oziroma požarnega varstva v Idriji po doslej dostopnih podatkih sega najkasneje v leto 1799 ter je tesno povezana z delovanjem in razvojem rudarstva. Prav rudnik je lahko

²¹ Prav tam.

sprva zagotavljal velika finančna sredstva za nakup gasilske opreme. Obenem je bil pomen njegovega nenehnega gospodarskega izkoriščanja za potrebe Avstrijskega cesarstva tako velik, da si dvor ni mogel privoščiti ustavitve del zaradi jamskih nesreč. Poleg organizacijskih in tehničnih pomanjkljivosti, nenadnih vdorov jamske vode, ki je bila stoletja rudniška nadloga, in naravnih nesreč so v zgodovini rudarstva prav jamski požari večkrat ogrozili proces izkopavanja rude idrijskega rudišča. V rudniški jami je pogosto zagorelo predvsem zaradi kombinacije plinov, večjih količin lesa, ki se je uporabljal za jamsko podporje, in preprostih rudarskih svetilk (jamšaric).²²

V primeru jamskih nesreč so vse do uveljavitve organizirane požarne brambe rudarjem najprej pomagali tisti tovariši, ki so bili v bližini. Ti niso imeli posebne zaščitne opreme, zato so bili med nevarnim reševanjem ponesrečencev dodatno izpostavljeni. Gasilno in reševalno opremo so najkasneje od konca 18. stoletja hranili na različnih lokacijah: v gradu, rudniških jaskih ter delovnih obratih.²³ Iz poročil je mogoče razbrati, da je bila ena glavnih težav ob izbruhu požarov v jami dolg reakcijski čas posredovanja. Požarni čuvaji so najprej preverili, v katerem delu jame gori. Nato so morali obvestiti nadrejene uradnike – oskrbnika, jamskega načelnika in predstojnika rudnika. Poleg tega so uporabljali enostavne tehnike gašenja, s katerimi so požar najprej lokalizirali in nato pogasili. Pri tem so uporabljali predvsem dve metodi: nepredušno zapiranje posameznih delov rovin oziroma jame, pri čemer so uporabljali enostavne naravne materiale (opeke, gnoj, ilovica, les), ter v skrajnem primeru ob izbruhu večjih požarov tudi zalitje jame. Kdaj je bila v rudniku uvedena služba požarne straže, ni natančno znano.²⁴

V nadaljevanju po kronološkem redu navajamo jamske požare, s pomočjo analize katerih je mogoče slediti razvoju požarne brambe na Idrijskem.

1532, 1550–1552

Prva večja odmevnejša in v protokolih zabeležena rudniška nesreča v Idriji se je zgodila v prvi polovici 16. stoletja. Letnice se v različnih virih nekoliko razlikujejo. Največkrat se omenjata leti 1532²⁵ in 1550–52.²⁶ To je edina nesreča iz pionirske dobe obstoja rudnika in mesta, ki se pogosto omenja v arhivskih kronikah in delih različnih piscev. Pri nesreči naj bi prišlo do podora zemlje zaradi eksplozija metana na območju današnjega gornjega Mestnega trga. Ni pa jasno, ali je ob nesreči prišlo tudi do požara. V 19.

stoletju je bil v neposredni bližini jašek Marijinega rojstva. Do nesreče je prišlo v zimskem času okoli poldneva, ravno ko so se knapi zbirali skupaj, da bi si odpočili od napornega dela. Ocene števila žrtev se precej razlikujejo; po nekaterih podatkih naj bi umrlo okoli trideset, omenja pa se tudi 40 do 50 oziroma celo 70 delavcev. Glede na število vseh takrat zaposlenih delavcev se zdi najverjetnejša najnižja ocena žrtev. Preživeli so samo trije delavci: *butman* (rudarski paznik), upravljavec geplja²⁷ in dvigovalec vode. V spomin na ponesrečene so kraj poimenovali Mrtvaški rov ali Mrtvaški kop. Kostni ponesrečenih so našli šele v letih 1762 in 1832.²⁸

1613–1614

Pozimi 1613–1614 je prišlo do delovne nesreče, zaradi katere je približno 20 rudarjev utrpelo hude opekline. O sami nesreči ni podrobnejših podatkov, tako o vzroku, natančni lokaciji in posledicah nesreče. Zaradi poškodb so bili rudarji štiri mesece nesposobni za delo. Dogodek je bil pomemben zaradi urejanja socialnih in zdravstvenih razmer rudarjev, saj so prav zaradi njega rudarji postopoma dosegli delno denarno nadomestilo tudi za poškodbe, ki so trajale dlje od enega tedna, kot je bilo v veljavi dotlej.²⁹

1709

Avgusta 1709 so se vneli plini v rovu sv. Trojice. Več rudarjev se je opeklo, a smrtnih žrtev ni bilo.³⁰

1766 in 1767

Zaradi slabega zračenja, ki je bilo v tem času zgolj naravno, je 20. oktobra 1766 izbruhnil močan jamski požar v rovu Marijinega rojstva.³¹ Poškodovanih je bilo vsaj 9 rudarjev, po nekaterih virih naj bi jih 15 zgorelo. Rov naj bi pod nadzorom Antona pl. Sartorija in Janeza grofa Inzaghija začeli kopati leta 1765. A že leto kasneje naj bi se vneli plini in lažje ali huje poškodovali 15 delavcev.³² Leto pozneje so se plini vneli kar dvakrat. Prvič so zgoreli trije, drugič pa štirje rudarji.³³ Tudi Hitzinger opisuje, da je leta 1767 zaradi plinov prišlo do eksplozije na območju Sartorijevega in Inzaghijevega polja, zaradi česar so bili poškodovani trije ali štirje rudarji.³⁴

²² Bezeg, *Doprinosi*, m. 90; Kavčič, *Nesreče v idrijskem rudniku*, str. 22–23.

²³ Bezeg, *Doprinosi*, m. 74, str. 2.

²⁴ Arko, *Zgodovina Idrije*; Radics, *Der Grubenbrand*; Reinhard, *Der Grubenbrand*.

²⁵ Hitzinger, *Das Quecksilber-Bergwerk*, str. 22–23.

²⁶ Verbič, *Rudnik živega srebra*, str. 22.

²⁷ Priprava za vrtenje pogonske gredi, ki jo poganja vprežna žirina.

²⁸ Reichenau, *Historische Nachrichten*, str. 93; prim. Hitzinger, *Das Quecksilber-Bergwerk*, str. 22–23; Verbič, *Rudnik živega srebra*, str. 22.

²⁹ Valentinitich, *Das landesfürstliche Quecksilbergwerk*, str. 211.

³⁰ Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 74.

³¹ Prav tam, str. 10.

³² Pirnat, *Zgodovinski napisi v Idriji*, str. 76.

³³ Bezeg, *Doprinosi*, m. 90, str. 1; Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 75.

³⁴ Hitzinger, *Das Quecksilber-Bergwerk*, str. 47.

1801

Leta 1801 je do požara prišlo na Nadvojvodskem polju (VII. obzorje). Pogasili so ga v osmih urah.³⁵ Drugi podatki o požaru niso znani.

1803

Požar iz leta 1803 je ena najhujših in hkrati najbolj dokumentiranih jamskih nesreč v 500-letni zgodovini rudarjenja v Idriji. Takratni sodobniki so ga ocenjevali kot enega redkih in nenavadnih rudniških požarov v enem izmed najstarejših evropskih rudnikov. Ni jasno, ali je bil požar posledica človeške dejavnosti, ko so rudarji jamske svetilke pogosto obešali na neprimerna gnila mesta, ali je nastal zaradi podzemnih plinov. Opisi ne prinašajo le podatkov o lokaciji požara, temveč omogočajo kronološko natančnejše sledenje zaporedja dogodkov – od prve novice do sprejemanja ukrepov in postopkov gašenja. Zaradi izhlapevanja živega srebra je že ob gašenju prišlo do vplivov na zdravje reševalcev. To je prvi požar, katerega poročilo vključuje tudi načine zdravstvene oskrbe in sanacijo kraja po požaru. Odločitve o načinu gašenja so sprejemali po hierarhiji – odločal je rudniški upravitelj s pomočjo ožje ekipe. Zaradi obsega požara se je v reševanje vključila država in imenovala posebno komisijo, ki je odtlej vodila postopke gašenja jame. Požar je ogrozil nadaljnji obstoj rudnika in takratni sodobniki so ocenjevali, da je zgolj pravočasno in odločno ciljno usmerjeno ukrepanje rudniške uprave ob požrtvovalnem ravnanju prebivalstva preprečilo katastrofo.³⁶ V začetku 19. stoletja je Idrija štela 375 hiš s 4097 prebivalci, od tega je bilo 709 rudarjev, 324 gozdarjev in 30 žgalničarjev.³⁷ Poročilo o požaru je bilo predstavljeno v Analih za literaturo Avstrijskega cesarstva iz leta 1808; v drugem zvezku drugega letnika *Intelligenzblatt* ga je na straneh 282–286 prispeval ljubljanski profesor dr. Franc Melzer.³⁸ Nanj so se v nadaljevanju sklicevali tudi drugi pisci.

V noči s 14. na 15. marec 1803 je do požara prišlo na Klementovem polju na VI. obzorju, v starem, nedelujočem delu rudnika. Rudarji, ki so bili takrat na delu v jami, so na glavnem polju opazili gost dim, ki je prihajal iz globine in je postajal vse hujši. Po nekaterih virih naj bi jamski čuvaj ob začetku nočne službe vonj po dimu zaznal že v gornjih delih rudnika in se odpravil najdlje – 130 klafter daleč (245,7 m). Ognja ni videl nihče. Dim v bližnjih jaških je postal tako gost, da je bilo mesto požara nedostopno z vseh strani. Rudarji so se umaknili in sporočili nevarnost. Oglašil se je požarni zvon.

Vsi rudarji so bili poklicani v jamo, da bi pomagali. Toda takrat je bilo že prepozno – požaru se niso mogli več približati. Naslednji dan so sklenili, da bodo zaprli vse odprtine, jaške in dnevne jaške. Na srečo sta v jami ostala zgolj dva človeka: uradnik in čuvaj, ki sta se izgubila zaradi dima. Pogumni tovariši so ju našli in rešili. Čeprav sta bila izčrpana in na pragu smrti, ju je zdravniku uspelo obdržati pri življenju. Rudniški predstojnik ni mogel ukrepati drugače kot hitro zapreti vse odprtine zraka v jami in s tem zadušiti ogenj. Z enakim namenom so tudi zunaj zaprli vse jaške, izvozne in pomožne, ter jih zadelali z glino. Pri tem delu je veliko rudarjev utrpelo posledice zaradi žvepljenih plinov. Občutili so močnejšo ali šibkejšo bolečino v nosu ter so tresoči se popadali po tleh. Oblival jih je hladen znoj; oči so ostale odprte in toge, okončine so postale hladne, pulz neenakomeren in komaj zaznaven, obrazne mišice in črevesje so se krčevito premikali. Pri tistih, ki so dolgo ležali v rovih in tam, kjer je bilo veliko dima, so opazili posledice tudi v urinu in krvi. Takšni nesrečniki, ki so bili položeni pod mesta za polnjenje jaškov, so si po navadi v kratkem času opomogli; tam so z velikim vzdihovanjem ponovno prišli do zavesti in se skozi grede potegnili iz korita. Tisti, ki so bruhal v tem stanju, so ostali brez posledic. Večina ostalih je trpela zaradi dolgotrajne vročine in hudega glavobola. Najpogostejše niso bile opekline, temveč zastrupitve zaradi strupenih hlapov. Obolele so zdravili zelo preprosto. Dali so jim piti kisle pijače: čisto vodo, razredčeni kis, limone in žvepleno kislino. Več rudarjem so pomagala tudi jabolka. Na čelo, prsni koš in trebuh so jim polagali drevesni mah, namočen v hladno vodo. Druge anestetike, na primer prašek iz jelenovega roga,³⁹ ki so ga uporabljali kot vonjavo, so odsvetovali, saj so povzročili več škode kot koristi.⁴⁰

Požar je zajel leseno podporje, kar je sprožilo podiranje stropa. Razširil se je tako hitro, da ga niso mogli pogasiti. Pogonska gred v Barbarinem jašku se je sesedla v globino. Vsak, ki bi skušal dostopati v jamo iz Jožefovega jaška, bi bil v smrtni nevarnosti. Pticice, ki so jih prinesli pred vhod v jamo, so takoj poginile.⁴¹

Z neverjetno požrtvovalnostjo so moške konec aprila 1803 zavarovali in utrdili podporja v Terezijinem jašku. Pritrdili so štirioglate lesene cevi, skozi katere je steklo za 3.300.000 veder vode do globine jaška. Zvok padajoče vode je bil strašen in je trajal tri dni in pol. Ko je voda drugo noč zalivala ogenj, je prišlo do nenavadne eksplozije, ki je pretresla vse mesto. Kamštarji, katerih lesene zgradbe so bile postavljene

³⁵ Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 75.

³⁶ Radics, *Der Grubenbrand*, str. 48.

³⁷ Baš, *Rudarska hiša v Idriji*, str. 31.

³⁸ Radics, *Der Grubenbrand*, str. 49.

³⁹ Včasih so jelenovo sol pridobivali iz jelenjih rogov, zato je dobila tako ime. Zanj je značilno, da ob segrevanju hitro razpade. Danes jo uporabljamo kot pecilni prašek. Pridobivajo pa jo na drugačen način, in sicer s sintezo iz amonijaka (NH₃), ogljikovega dioksida (CO₂) in vode.

⁴⁰ Radics, *Der Grubenbrand*, str. 48–51.

⁴¹ *Laibacher Wochenblatt*, 2, 1805, št. 10, b. n. s.

neposredno nad jaški, so najbolj čutili posledice eksplozije. Na strehah in stenah hiš so se pojavile razpoke. Nekatere hiše so bile skoraj uničene.

14. maja je prišla z Dunaja posebna komisija, katere član je bil tudi rudniški dvorni svetnik Joseph pl. Leithner, ki se je za zaježitev požara odločila zaliti rudniško jamo. Komisija se je odločila najprej odpreti Terezijin jašek. Vanj so izpustili živo ptico, da bi preverili, koliko je zraka v rudniški jami. Ko so se prepričali, da je varno, se je v jamo do prve gornje zapore najprej spustil kamštar,⁴² za njim pa rudarji. Odrpli so jo in se, zaščiteni, previdno spustili v jamo, da bi jo preiskali: do kod je segel požar ter kako je treba ukrepati. Toda gosti hlapi so jih takoj prisilili k vrnitvi. Rudniška uprava se je silno trudila čim prej ponovno vzpostaviti delo, toda zaradi dotoka svežega zraka je vedno znova vzplamtel požar, tako da so morali jamo ponovno zapreti. Ogenj se je širil vedno bolj in se dvigal. Žvepleni in živosrebrovi hlapi so se v gostih oblačkih dima valili iz jaškov in rovov. Nevaren požar, ki je takrat ogrozil že celotno jamo in jaške, je dopuščal zgolj še skrajno sredstvo za gašenje, zalitje jame.

Od 15. do 21. maja je voda nepretrgoma tekla iz Rak po jašku sv. Terezije. Iz jame so potegnili 100 nezvestnih rudarjev in enega mrtvega. Šele 10. avgusta je šest rudarjev prišlo do Ahacijevga polja. Rudarji so se bali posledic zaprtja rudnika. Nato so se odločili požar zadušiti z vodo. Za to so uporabili zaključek kanala Rake, kjer je voda v Terezijinem jašku poganjala stroje in naprave. Rudnik so z vodo zalivali celih sedem dni in noči. Nato so Terezijin jašek neprodušno zaprli. Rudniška jama je ostala zaprta več mesecev. V tem času je Idričane prestrašilo še močno tresenje tal. Poškodovanih je bilo več hiš, zato so nekateri prebivalci začasno zapustili svoja stanovanja. Domnevali so, da je bilo tresenje posledica poškodovane rudniške jame. Ko so menili, da je požar končno zadušeno, so se drugič podali v jamo. V ta namen so zagnali naprave za dviganje vode in dovajanje zraka, toda tokrat se ni bilo treba spopadati s hlapi, temveč so nastopile druge težave: rudnik je bil od najnižje točke poplavljen vsaj 50 klafter (1 klafter = 1,89 m), torej kar 94,5 m. Zaradi požara, vročine in vode so nastale razpoke in vrzeli, posledično pa je prišlo do uničenja jame. Posledice tega tresenja v jami so bile

odkrite šele pozneje. Stopnišča in lestve so bili razdejani, podporni sistem uničen, celo nekateri obzidani rovi so se zrušili. Tu in tam se je pojavila velika količina bogate rude. Izhlapelo živo srebro se je nabralo na številnih cevih.

Obnova je bila naporna, dolgotrajna in nevarna. Sanacijska dela sta vodila komisar, njegova eksce-lenca Joseph pl. Leithner, ter višji rudniški upravitelj Joseph pl. Sybold.⁴³ Novembra 1803 so spet lahko dostopali do jame. Voda je segala 92 klafter od dna jame (173,8 m), po šestih mesecih je segala še 30 klafter (54,7 m) visoko.⁴⁴ Črpanje vode iz jame je kljub temu, da so bile črpalke nameščene ob vseh jaških, trajalo dalj časa. Da bi črpanje vode pospešili, so v Jožefovem jašku postavili četrto kamšt, vodno črpalco pa so uporabili tudi v Barbarinem jašku. Šele maja 1805 v jami ni bilo več vode.⁴⁵ Za črpanje vse vode so porabili kar tri leta. Batne cevi na kamšti so bile polne železovega apnenca, oprema je razpadala, zato je bilo treba delo pogosto prekinjati. Voda, ki so jo izčrpali, naj bi bila povsem rumena. Kamni v Idriji so bili rumeno obarvani vzdolž celotne struge vse do izliva v Sočo. Vse ribe, tudi jegulje, so takrat izginile iz reke Idrijce.⁴⁶

Obnovitvena dela v rudniški jami so potekala na nov način in naj bi zagotavljala varnost pred novim požarom. Na nekaterih predelih, če so razmere dopuščale, so leseno podporje ojačali z malto.⁴⁷ Čiščenje in obnavljanje jame po zadušitvi požara je potekalo v hudo nezdravih in nevarnih okoliščinah. Na opornem tramovju sta se nabirala živo srebro in šupa.⁴⁸ Nekaj mesecev po požaru je več predelov rudnika ostalo tako toplih, da so lahko rudarji tam delali le zelo kratek čas. Avgusta se je na primer temperatura zraka dvignila na 95 °F (35 °C).⁴⁹ Delo v jaških je bilo v poletnih mesecih tako nevzdržno, da so obrtniki pogosto trpeli zaradi okužb oči in izpuščajev na rokah. Glede na kemijsko analizo so te vode poleg železovega apna vsebovale še žveplovno kislino in zelo majhno količino živega srebra.⁵⁰

Živo srebro je izhlapevalo ter v letih 1803 in 1804 med rudarji povzročilo akutne primere merkuralizma (zastupitev z živim srebrom) in oteževalo obnovitvena dela. Leta 1803 je bilo dnevno na bolniški okoli 66 delavcev (5,5 %), od druge polovice leta 1803 do septembra 1804 pa je bilo dnevno na bolniški v povprečju 94 oseb (7,8 %). Šele v zadnjih mesecih leta 1804 se je stalež spet znižal na 5,6 % obolelih

⁴² Kamštariji (oziroma kumštajgar, tj. vzdrževalec) so bili najpogostejše mlajši, neporočeni kmečki fantje iz okolice Idrije. Skrbeli so za pravilno in nemoteno delovanje kamšti – črpalke na vodni pogon, ki so jih v Idriji gradili od začetka 16. stoletja. Postavljene so bile ob Ahacijevem (1533), Barbarinem (1604), Terezijinem (1736), Jožefovem (1790), Frančiškovem (1792) in Ferdinandovem (1836) jašku. Bile so tako učinkovite, da so nekatere med njimi delovale še potem, ko so v rudniku v ta namen že uporabljali parni pogon. Še danes je ohranjena kamšt v bližini Jožefovega jaška (1790), ki je delovala več kot 150 let, vse do leta 1948. Posebnost te kamšti je njeno ogromno pogonsko kolo, ki v premeru meri 13,6 m. V času delovanja je njen sistem omogočal črpanje okrog 300 litrov vode na minuto z nivoja XI. obzorja 283 m pod površjem.

⁴³ *Illyrisches Blatt*, 9. 1. 1840, št. 2, str. 9–11.

⁴⁴ *Laibacher Wochenblatt*, 2. 1805, št. 10, b. n. s.

⁴⁵ Bezeg, *Doprinosi*, m. 90, str. 1; Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 75.

⁴⁶ *Illyrisches Blatt*, 9. 1. 1840, št. 2, str. 9–11.

⁴⁷ *Illyrisches Blatt*, 11. 7. 1835, št. 28, str. 109–110.

⁴⁸ Šupa je prožna masa, ki je sestavljena iz živega srebra, živosrebrovih soli, prahu, saj in katrana ter nastane pri procesu žganja živosrebrove rude.

⁴⁹ *Illyrisches Blatt*, 9. 1. 1840, št. 2, str. 9–11.

⁵⁰ Radics, *Der Grubenbrand*, str. 48–51.

zaposlenih.⁵¹ Zdravje rudarjev je bilo zaskrbljujoče in posredno je za posledicami požara umrlo več oseb. Slinjenje in tresavica sta postala stalna spremljevalca. Število delavcev v jami se je kmalu tako zmanjšalo, da je bila jama komaj zasedena. Tresenje okončin je pri nekaterih rudarjih doseglo najvišjo raven in je spominjalo na ples. Za blaženje teh simptomov so priporočali opij, tople kopeli in mesno hrano. V tistem času so menili, da je proti slinjenju učinkovita zunanja uporaba prahu premoga, žveplovih cvetov, soli, svinčeve alkalije in kislega železa na prizadetih dlesnih.⁵²

Z namenom čimprejšnje vrnitve na delo sta zdravnik Blaž Hafner in kirurg Franc Melzer poskusila z novimi metodami. V ta namen sta nabavila poseben galvanski električni aparat, ki je bil sicer namenjen zdravljenju živčno bolnih oseb. Ni se izkazal za koristnega, tako da so njegovo rabo kmalu opustili. Poleg tega je rudniško zdravniško osebje zaradi posledic požara leta 1804 predlagalo ureditev rudarskega kopališča, kjer bi obbolele zdravili z umetnimi žvepleni mi kopelmi, kar se je čez nekaj let tudi uresničilo.⁵³

1809, 1812

Med francosko zasedbo v času Ilirskih provinc, ko je bil za glavnega rudarskega inženirja imenovan strokovnjak Louis-Georges-Gabriel de Gallois La Chapelle (v Idrijo poslan 21. marca 1810), je prišlo do dveh požarov.⁵⁴ Leta 1809 je gorelo dvakrat na glavnem polju. Leta 1812 je gorelo na drugem mestu, a natančnejša lokacija požara ni znana. Vselej so ogenj pravočasno pogasili.⁵⁵

1816

»Ob izbruhu nevarnega požara 20. avgusta 1816 v jami ‚Leitnerica‘ (ime po Predstojniku, dvornem svetniku rudnika Josephu pl. Leithnerju) se je pri gašenju izkazalo šest strojnih opravnikov (nem. *Kunstradwärter*): Franc Vidmar, Ignac Kobav, Matevž Božič, Blaž Podobnik, Anton Kosmač in Gašper Božič. Slednjemu se je spričo celotnega dogajanja ob gašenju zmešalo, a je sčasoma ozdravel. Več oseb, ki so na površju pomagale pri gašenju, je zaradi uhajanja plinov omedlelo in so jih morali odnesti.« Kot ugotavlja Arko, »v kolikor bi požar začeli omejevati le uro pozneje, bi bil ves trud zaman.«⁵⁶

1826

Leta 1826 so pri rudniku od Deželnega rudarskega urada v Ljubljani zahtevali nakup varnostnih

jamšaric⁵⁷ s kovinskim omrežjem za varnejše delo v idrijski jami. Nakupu je botrovala nesreča, ko sta v jami zaradi vnetih plinov 30. novembra 1826 življenje izgubila dva rudarja – požarna čuvaja (nem. *Feuerwächter*) Franc Eržen in Simon Seljak.⁵⁸

1839

Na Klementovem polju na VI. obzorju sta požara izbruhnili tudi leta 1839 in 1846. Uradnik Glačnik je leta 1839 takoj, ko so opazili ogenj, ukazal zadela-ti rove od vseh strani, da bi požar omejil. Čez nekaj mesecev so jamo na kraju požara odprli in ogenj je znova izbruhnil, tako da so z veliko težavo znova popolnoma zadušili rove. Na podlagi opisov preteklih požarov je rudniški nadsvetnik Wisner, ki je prišel z Dunaja, prišel do zaključka, da je treba vso jamo napolniti z vodo. Le tako so namreč lahko rešili rudniško proizvodnjo. Vodo so v jamo spuščali po Jožefovem jašku. Po slabih treh tednih so pričeli s črpanjem vode iz jame, kar je trajalo štiri mesece.⁵⁹

1846

Jamski požar leta 1846 velja za največji rudniški požar v Idriji. O njem je ohranjenih precej poročil.⁶⁰ Podatki o zaposlenih kažejo, da je bilo v rudniku osem let kasneje (leta 1854) zaposlenih 565 jamskih delavcev, med katerimi je bilo šest požarnih čuvajev.⁶¹ Požar se je razvnel v noči z 2. na 3. november 1846. Nočna čuvaja sta na Klementovem polju na VI. obzorju opazila dim in takoj opozorila vodstvo, da je izbruhnil ogenj. V želji, da bi omejili požar in posvarili rudarje na delu, so se štirje možje: Georg Sztrazsay, hutman Janez Razstresen ter Jožef in Franc Winkler, soočili z nevarnostjo. Višji mojster na kamšti Peter Gluebler in Matija Kobal sta jim sledila, a sta se bila kmalu prisiljena vrniti. Ta poskus jih je tako kot še trinajst drugih rudarjev stal življenje. Sledil je ukaz,

⁵⁷ Jamšarice (tudi oljenke, ripsovke ali repičnice) so enostavne svetilke značilne hruškaste oblike. V njih je izgorevalo repično olje. Rudarji so se s to svetilko odpravljali na delo v jami in z njega ter si z njo svetili pri odkopavanju rude. Imeli so jo tudi za zasebno uporabo. Varnostne svetilke so vsebovale ozkopleteno žično mrežico. Leta 1815 je namreč angleški kemik in fizik sir Davy Humphry ugotovil, da se plinski plamen ne prenese skozi ozkopleteno žično mrežico, čeprav je gorilni plin na drugi strani mrežice. A te vrste varnostne svetilke so sprva dajale zelo malo svetlobe. Šele potem, ko so med posodo za gorivo vgradili stekleni valj, je bila svetilnost svetilke večja. Z varnostnimi svetilkami so nadzorovali prisotnost metana ali ogljikovega dioksida na delovišču. V idrijskem rudniku so prve zanesljivejše varnostne svetilke za odkrivanje plinov v jami uporabljali konec 19. stoletja (drugod vsaj od leta 1815 dalje).

⁵⁸ Bezeg, *Doprinosi*, m. 90, str. 1.

⁵⁹ Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 79–80.

⁶⁰ Hitzinger, *Das Quecksilber-Bergwerk*; Pirnat, *Zgodovinski napisi v Idriji*; Arko, *Zgodovina Idrije*. O požaru tudi: Hodnik, *Jamski požar* (<https://www.zal-lj.si/2017/11/01/arhivacija-mesecanovember-2017> (2. 2. 2021)).

⁶¹ Bezeg, *Doprinosi*, m. 74, str. 3.

⁵¹ Pfeifer, *Idrijska kopališča*, str. 28–29.

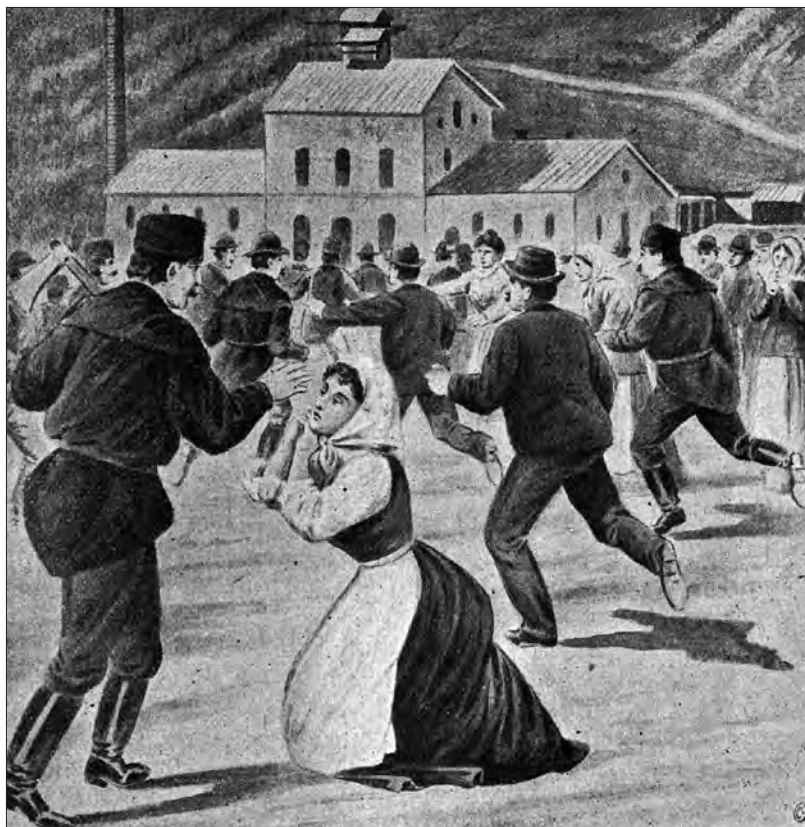
⁵² *Illyrisches Blatt*, 9. 1. 1840, št. 2, str. 9–11.

⁵³ Pfeifer, *Idrijska kopališča*, str. 28–29.

⁵⁴ Šumrada, Bonaparte in idrijski rudnik, str. 116.

⁵⁵ Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 76.

⁵⁶ Bezeg, *Doprinosi*, m. 90, str. 1.

Prestrašene idrijske žene in rudarji hitijo na pomoč ob požaru leta 1846 (Friedrich, Der Grubenbrand).

Plošča, ki so jo v spomin umrlim rudarjem v požaru leta 1846 postavili na Klementovem polju, je danes predstavljena v lapidariju na gradu Gewerkenegg (foto: B. Tavčar, fototeka Mestnega muzeja Idrija).

Obelisk v obliki piramide, postavljen umrlim rudarjem v požaru leta 1846, na starem pokopališču sv. Križa v Idriji (foto: M. Papež, fototeka Mestnega muzeja Idrija).

da je treba zapreti vse dostope in zračnike do rudniške jame. 11. novembra so v rudnik napeljali vodo iz vodnega kanala Rake, da bi ogenj čim prej zadušili. Obratovale so le črpalne naprave – parni stroji in kamšti, da so nenehno črpale vodo iz rudnika. O resnosti razmer priča tudi podatek, da so v Idrijo takoj, ko se je novica razširila, prispeli visoki uradniki: gubernijski svetnik Brandstetter, glavar postojnskega okrožja Kosschafer, višji rudarski svetnik Wiedner z Dunaja ter več drugih strokovnjakov. Konec novembra so z veliko previdnostjo prvič znova odprli vhodne jaške.

V požaru je skupaj umrlo sedemnajst oseb. Deset trupel ponesrečenih rudarjev so odkrili že 3. novembra, tri pa po ponovnem odprtju jame konec novembra 1846. Do posmrtnih ostankov Sztrazsaya in tovarišev so prišli šele 24. aprila 1847. 5. novembra 1847 okoli 9. ure zjutraj so slovesno pokopali umrle rudarje. Trupla vseh sedemnajstih ponesrečenih

rudarjev so pokopali z vsemi rudarskimi častmi in oglašujočim pritrkavanjem. Položili so jih v skupni grob na pokopališču pri sv. Križu ter postavili obelisk z imeni vseh 17 ponesrečencev. Bil je srce parajoč pogled: dolga vrsta v skupini po 10 rudarjev, šolske mladine in uniformiranih rudniških uradnikov. Pokopali so jih v skupni grob.⁶² Pogreba ponesrečenih rudarjev se je kot izrednega dogodka spominjal tudi takratni idrijski kaplan Janez Lesjak: »Veliko mrtvih rudokopov so spravili na dan. Gospod Janez je bil brž na licu mesta. Pretresljivo je bilo, ko jih je pogojno mazilil s svetim oljem — grozen jok in vzdihovanje žen, otrok, sorodnikov! Pokopali so vse v eden grob, pravil je, 'in še nikdar nisem čul toliko jokanja, pa tudi sam še nisem bil nikoli tako ganjen, kakor takrat, ko sem imel govor o tej grozni nesreči.'«⁶³

⁶² *Laibacher Zeitung*, 10. 11. 1846, št. 135, str. 833, 1045–1046.

⁶³ Marinko, Janez Lesjak, župnik Kostanjeviški, str. 135.

Štirim umrlim rudarjem so leta 1847 na steno v jugovzhodnem delu rudniške jame, na tako imenovani *Todtenstrecke* oziroma *Poti smrti*, vzdali spominsko ploščo. Postavili so jo na mestu, kjer so v nesreči izgubili življenje. Kdaj je bila plošča prinesena iz jame in kdaj jo je prevzel Mestni muzej Idrija, iz ohranjene dokumentacije ni mogoče ugotoviti, danes pa je na ogled v lapidariju na gradu Gewerkenegg.

1868

25. septembra 1868 je ogenj na Vojvodskem polju v bližini Inzaghijevega jaška zajel že vse leseno podporje, ko so ga opazili. Skupno 16 rudarjev ga je še pravočasno, v treh urah, pogasilo, da se ni mogel razširiti v enakem obsegu kot tisti leta 1846. Za delovanje rudnika je bilo ključno, da je v času nesreč prišlo do čim manjše škode. Dvor na Dunaju je poskrbel za finančno nagrado tistim rudniškim delavcem, ki so pomagali pri reševalnih in gasilskih delih. Višina nagrad je bila skozi čas različna. Hkrati je država rudarjem in njihovim družinam dajala različne socialne ugodnosti: dosmrtno finančne podpore, izredne enkratne finančne nagrade, dodatek delovnih let k letom za odmero pokojnine, dvakratna »milostna« pokojnina za vdove rudarjev za omejeno časovno obdobje, kritje stroškov pogreba in podobno.⁶⁴ Obenem je deloval sistem organizirane zdravstvene in socialne pomoči v okviru rudarske bratovske skladnice.⁶⁵

Zaključek

Mesto Idrija nikoli ni doživelo tako uničujočega požara, da bi ostal zapisan v mestni kroniki. Podobno se je v prvih stoletjih obstoja tudi rudniku uspelo izogniti najhujšemu, zato pri avtorjih vprašanje požar-

nega varstva ni posebej izpostavljeno. Največ pozornosti v virih sta bila deležna največja rudniška požara iz let 1803 in 1846. Zaradi slabo dokumentiranih virov lahko o organiziranosti protipožarnega varstva v Idriji za starejša obdobja sklepamo zgolj posredno. Nedvomno so uporabljali podobno orodje in tehnike kot drugod na Kranjskem.

Pri reševanju v rudniški jami so največkrat skušali najprej rešiti ponesrečence, del jame, v katerem je prišlo do požara, pa so zalili z vodo s površine. Posledice jamskih požarov so čutili več let. V 19. stoletju se je požarnim protokolom priključilo vprašanje reševanja in zdravljenja ponesrečenih. Večja pozornost kot zdravljenju opeklin je bila v Idriji zaradi nevarnih in strupenih živosrebrovih hlapov namenjena zdravljenju posledic simptomov merkurializma.

Iz obravnavanih zgodovinskih obdobj razen poročil nimamo ohranjenih materialnih ali slikovnih virov. Poročila o največjih jamskih nesrečah v Idriji so se ohranila tudi v literarizirani različici: nesrečo iz prve polovice 16. stoletja je ubesedil France Bevk v legendi *Poslednja tolažba*, požar iz leta 1846 je kot literarni motiv večkrat uporabljen v krajših literarnih oblikah: Ivan Kavčič – Slavomir je leta 1888 v *Ljubljanskem zvonu* v sklopu podlistka »Slike iz rudarskega življenja« objavil kratko zgodbo *Velika nesreča*, Friedrich Reinhard pa povest *Der Grubenbrand* (*Jamski požar*, 1904).⁶⁶ Na tragične dogodke spominjajo tudi ohranjene spominske plošče, ki so bile sprva nameščene v rudniški jami, danes pa jih hranimo v Mestnem muzeju Idrija, in obelisk v spomin na žrtve velikega požara leta 1846 na današnjem Aumeškem trgu.⁶⁷

Spremenjene družbene razmere v drugi polovici 19. stoletja so počasi razrahljale tesne vezi med rudnikom in mestom. A kljub formalnemu prenosu oblasti na občino je delovanje mesta še naprej usmerjala zlasti rudniška uprava. To dokazuje ne le neposreden vpliv rudniškega vodstva pri izbiri vsakokratnega župana, temveč tudi to, da je bil rudnik upravljavalec ljudske šole, več društev, prometa in pošte, skrbel pa je tudi za vzdrževanje dela cest.

Po preoblikovanju Avstro-Ogrske monarhije leta 1867 in spremenjenih družbenopolitičnih okoliščinah zaradi sprejetja zakona o pravici do združevanja je prišlo do ustanavljanja številnih društev. Takrat se je na Slovenskem začela organizirati nova oblika požarnega varstva, tj. zametki gasilskih društev, in gasilske organizacije. Prva požarna bramba na Slovenskem je bila ustanovljena v Metliki leta 1869. V letih 1880–1914 je bilo na območju Okrajnega glavarstva Logatec, kamor je spadala tudi Idrija, ustanovljenih več kot 25 prostovoljnih gasilskih

⁶⁴ Bezeg, *Doprinosi*, m. 90, str. 2.

⁶⁵ Keber, Rudarske bratovske skladnice. V Idriji se je socialno varstvo začelo urejati s prehodom rudnika v državno last leta 1575. Že sredi 16. stoletja naj bi idrijski rudarji sicer prejeli skromno podporo, vendar je bila nezadostna. Konec 16. in v 17. stoletju so bile podpore občasne ter odvisne od trenutnih gospodarskih razmer. Zaradi neurejene preskrbe se je v drugi polovici 17. stoletja v Idriji uveljavilo spolovinarstvo, kjer je bila polovica mezde namenjena nadomestnemu delavcu, polovica pa vdovi rudarja, ki je pred smrtjo zasedal omenjeno mesto. Bratovska skladnica v Idriji je bila ustanovljena med letoma 1597 in 1605. Vplačani denar rudarjev so namenjali zlasti za nakup živil. Skladnica sprva ni oskrbovala ostarelih in bolnih, temveč je zgolj prispevala za njihovo vzdrževanje. Od leta 1629 so bolniška nadomestila izplačevali tudi bolnim, ne le poškodovanim rudarjem. Redna nadomestila so bila določena v letih 1736–1740. Pokojnine so uvedli v prvi polovici 18. stoletja, pokojnine za ostarele in invalidne pa šele leta 1763. To področje se je v Habsburški monarhiji postopoma sistemsko uredilo sredi 19. stoletja z izdajo državnega rudarskega zakona oziroma Franc Jožefovega rudarskega reda (23. 5. 1854): od takrat so morale rudarske družine obvezno vplačevati prispevke v skladnico, obenem pa so imele pravico do zdravstvenega in socialnega zavarovanja. V 19. stoletju je bratovska skladnica skrbela za zdravstveno oskrbo rudarjev, upravljala je bolnišnico in kopališče.

⁶⁶ Bevk, *Legende*, str. 79–88; Slavomir, *Slike iz rudarskega življenja*, III: *Velika nesreča*, str. 597–598; Reinhard, *Der Grubenbrand*.

⁶⁷ Leskovec et al., *Vklesano v čas*.

Obelisk v spomin rudarjem, umrlim v požaru leta 1846, je danes središče Aumeškega trga v Idriji; stoji v neposredni bližini starega gasilskega doma (foto: M. Kosmač, fototeka Mestnega muzeja Idrija).

društev.⁶⁸ Do začetka prve svetovne vojne je bilo na Slovenskem ustanovljenih že 378 gasilskih društev, združenih v osem gasilskih zvez,⁶⁹ po letu 1918 pa se je ustanavljanje društev na ozemlju, ki je prišlo pod Kraljevino Italijo, ustavilo vse do konca druge svetovne vojne.⁷⁰

Prostovoljno mestno gasilsko društvo v Idriji je bilo ustanovljeno leta 1890. Po izjavah Franca Zelenca, nekdanjega tajnika idrijskega gasilskega društva, je bilo društvo ustanovljeno že okrog leta 1870,

medtem ko viri začetke njegovega oblikovanja umeščajo v leto 1889.⁷¹ Člani društva so bili večinoma predstavniki meščanstva, ne rudarskega uradniškega sloja. Čeprav društvo ni bilo številčno, je imelo veliko podporo rudarjev. Poleg konkretne pomoči ob požarih je bila priljubljenost gasilskega društva posledica izrazite naklonjenosti in pripadnosti slovenstvu in slovenskemu jeziku v občutljivem in prelomnem zgodovinskem obdobju, ko je kljub nemškim in kasneje italijanskim pritiskom negovalo ter ohranjalo slovenski jezik in kulturo.

⁶⁸ Mlinar, *Kronika*, str. 21.

⁶⁹ Božič, *Po poti*.

⁷⁰ Mlinar, *Kronika*, str. 21.

⁷¹ Logar, *Ob 70-letnici*, str. 83.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- AT OeStA – Österreichisches Staatsarchiv
 FHKA AHK HFIÖ – Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich
 Innerösterreichische Miszellen, Innerösterreichische Quecksilberbergwerke, Misz. 141

ČASOPISI

- Blätter aus Krain*, 1857–1865.
Dom in svet, 1888–1944.
Illyrisches Blatt, 1819–1849.
Laibacher Wochenblatt, 1804–1818.
Laibacher Zeitung, 1784–1918.
Ljubljanski zvon, 1881–1941.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Arko, Mihael: *Zgodovina Idrije*. Gorica: Katoliška knjigarna, 1931.
 Baš, Franjo: Rudarska hiša v Idriji. *Slovenski etnograf* 10, 1957, str. 29–48.
 Bevk, France: *Legende*. Gorica: Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo, 1990.
 Bezeg, Karel: *Doprinosi k zgodovini Idrije*. Idrija, 1952–1953 (tipkopis hrani Mestni muzej Idrija, Inv. št. 1705, mapa 8, 74, 90, b. n. s.).
 Božič, Branko: *Po poti 130-letnega razvoja gasilstva na Slovenskem: 1869–1999*. Ljubljana: Gasilska zveza Slovenije, 1999.
 Čar, Jože: O idrijski jami. *Idrijski razgledi* 64, 2019, št. 2, str. 7–23.
 Golec, Boris: Vode in rude kot odločilni dejavniki za nastanek in gospodarski vzpon meščanskih naselij na Slovenskem v predindustrijski dobi. *Ekonomika i ekohistorija* 10, 2014, št. 1, str. 199–205.
 Goropevšek, Branko: Prostorska širitev celjskega mesta do srede 19. stoletja. *Iz zgodovine Celja*. 2. del: 1780–1848 (ur. Marija Počivavšek). Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1996, str. 53–74.
 Hacquet, Baltazar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*. Leipzig: bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1781.
 Hitzinger, Peter: *Das Quecksilber-Bergwerk Idria, von seinem Beginne bis zur Gegenwart*. Ljubljana: Kleinmayr, 1860.
 Karsten, Carl Johann Bernhard: *Metallurgische Reise durch einen Theil von Baiern und durch die süddeutschen Provinzen Oesterreichs*. Halle, 1821.
 Kavčič, Janez: Nesreče v idrijskem rudniku skozi stoletja. *Srečanje rudarskih reševalnih enot Slovenije*. Zbornik referatov strokovnega posveta Rudarstvo – varnost (ur. Tatjana Dizdarevič). Idrija: Rudnik živega srebra, 2011.
 Keber, Katarina: Rudarske bratovske skladnice kot ena od prvih organiziranih oblik zdravstvenega in socialnega zavarovanja v habsburški monarhiji. *Kronika* 59, 2011, št. 1, str. 47–56.
 Kušar, Domen: Vpliv požarov na razvoj in podobo srednjeveških mest. *Urbani izziv* 14, 2003, št. 2, str. 65–71.
 Leskovec, Ivana in Svetina, Jasna in Terpin Mlinar, Marija: *Vklesano v čas: lapidarij na gradu Gewerkenegg*. Idrija: Mestni muzej, 2018 (Zbirka Merkuriateka, 5).
 Lipold, Marko (ur.): *Das K. K. Quecksilberwerk zu Idria in Krain: zur Erinnerung an die Feier des dreihundertjährigen ausschliesslich staatlichen Besizes*. Wien: K. K. Bergdirection zu Idria, 1881.
 Logar, Srečko: Ob 70-letnici gasilskega društva v Idriji. *Idrijski razgledi* 5, 1960, št. 3, str. 80–83.
 Marinko, Josip: Janez Lesjak, župnik Kostanjeviški. *XXV, Drobčinice 1891*. Ljubljana: Katoliška založba za Kranjsko, 1891, str. 114–139.
 Mlinar, Franc: *Kronika ProstoVOLjnega gasilskega društva Medvedje Brdo: 1906–2006*. Medvedje Brdo: PGD, 2006.
 Pfeifer, Jože: Idrijska kopališča v 18. in 19. stoletju. *Idrijski razgledi* 22, 1977, št. 1, str. 24–49.
 Pirnat, Makso: Zgodovinski napisi v Idriji. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 17, 1907, št. 3–4, str. 71–86; št. 5–6, str. 141–147.
 Protipožarni red za Kranjsko, 1795. V: *Feuerordnung für die Städte, und Märkte in Krain*. [s. n.], 1795.
 Protipožarni red za Kranjsko, 1773. V: *Alphabetisch-Sinoptischer Auszug aller seit dem Jahr 1755, bis letzten Oktober 1783, an die krainerischen Kreislämter erlassenen höchsten Resolutionen, Verordnungen und Befehlen*. Laibach: Kleinmayr, 1783.
 Radics, Peter Pavel: Der Grubenbrand von Idria vor 90 Jahren. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde* 2, 1893, št. 3, str. 47–52.
 Reichenau, Sebastian Franz: *Historische Nachrichten von dem Kay. König. Quecksilber Bergwerk Idria in Mitl-Crain. Wie solches Nehmlich erfunden, bearbeitet und derselben Verfassung durch nach und nach angebrachte Verbesserungen in den dermaligen stand. welcher ebenfalls angezeigt wirdet, versetzt worden. Wobey die Verbesserungen von Anno 1768, 1769, et 1770 besonders angemerkt seynd. Zusammengetraget im Jahr 1770*. [s. n.], 1779.
 Reinhard, Friedrich: Der Grubenbrand. *Glück auf!: Illustrierter Kalender für alle Angehörigen und Freunde des Berg und Hüttenwesens*, XXI, 1904, str. 88–94.
 Scopoli, Giovanni Antonio: *De hydrargyro Idriensi tentamina physico-chymico-medica*. Venetiis: ex typographia Radiciana, 1761.

Slavomir (= Ivan Kavčič): Slike iz rudarskega življenja, III: Velika nesreča. *Ljubljanski zvon* 8, 1888, št. 10, str. 597–598.

Šarf, Fanči: Rudarska hiša in oprema stanovanj ob prelomu stoletja. *Idrijski razgledi* 20, 1975, št. 1–2, str. 8–22.

Šorn, Jože: Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848–1918. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 8–9, 1968–1969, št. 1–2, str. 3–102.

Štukl, Jože: Škofjo Loko prizadela dva huda požara. *Ločanka*, št. 3, 10. 3. 2020, str. 8–9.

Šumrada, Janez: Bonaparte in idrijski rudnik. *Pod Napoleonovim orlom: 200 let ustanovitve Ilirskih provinc = Sous les aigles Napoléoniennes: bicentenaire des provinces Illyriennes* (ur. Jože Podpečnik). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009.

Tinniswood, Adrian: *By Permission of Heaven: The Story of the Great Fire of London*. London: Jonathan Cape, 2003.

Valentinitsch, Helfried: *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria, 1575–1659: Produktion, Technik, rechtliche und soziale Verhältnisse, Betriebsbedarf, Quecksilberhandel*. Graz: Historische Landeskommision für Steiermark, 1981.

Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, I–XV. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, 1689.

Verbič, Marija: Karolinški rudarski red za idrijski rudnik 1580. *Idrijski razgledi* 14, 1969, št. 2, str. 57–71.

Verbič, Marija: Rudnik živega srebra v Idriji in tehnične naprave v njem do konca 16. stoletja. *Idrijski rudnik skozi stoletja* (ur. Nina Zupančič et al.). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1990, str. 17–48.

SPLETNI VIR

Hodnik, Mira: Jamski požar v Rudniku živega srebra Idrija leta 1846. *Arhivalija meseca* (november 2017), Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1. 11. 2017. <https://www.zal-lj.si/2017/11/01/arhivalija-meseca-november-2017>.

S U M M A R Y

The development and organization of fire protection in Idria before 1890

The organization and development of fire protection in Slovenia before the establishment of volunteer fire associations in the second half of the nineteenth century has so far received little attention, and the area of Idria is no exception. The contribution discusses the development of fire protection in Idria from the time when the mercury mine commenced its operations at the end of the fifteenth century to the founding of the Idria Volunteer Fire Association in 1890. The development, activities, and organization of fire protection in Idria were inextricably linked to the mine's operations. Although the poorly documented sources only allow indirect conclusions regarding the organization of fire protection in Idria over earlier periods, it is reasonable to assume that they used similar tools and techniques as elsewhere in Carniola. The fire service, gradually developed as part of the mercury mine's operations, ensured the protection of not only the mine pit and facilities but also the town of Idria itself. Idria never experienced a devastating fire. According to a well-ordered list of mine fires in Idria, the two greatest mine fires occurred in the first half of the nineteenth century: in 1803 and 1846. These fires are also the best documented events in Idria's fire protection in historical sources and reproduced in short literary texts. On the other hand, the preserved memorials constitute material sources on major fires in Idria.

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)